

ՎԻԿՏՈՐ ՄՆԱՑԱԿԱՆԻ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆՑ

ՀԱՅՐԵՆԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՊԱՇՏՊԱՆ ՀԱՅ ԿԱՆԱՅՔ*

Մ Ա Մ Ք Ա Ն

Մամքան գործել է 14-րդ դարի առաջին քառորդում, իշխան Հասանի դուստրն է:

1318 թվականին Մամքան որդու՝ Վախթանգի հետ գնել է Հերհեր գյուղի սուրբ Սիոն վանքի մոտ գտնվող հողը և նվիրել է վանքին: Ահա նրանց արձանագրությունը, որը փորագրված է սուրբ Աստվածածին եկեղեցու պատին.

«Կաման Ա(ստուծո)յ ես Մամքան դուստրը Հասանա, իմ որդի Վաղթանգ զիմ ոսկի առպնճանի գոնձէն (ապարանջանը) տվաք զս(ուր)ք Սիոնի տակի հողն վարդապետենց առաք, ս(ուր)ք ուխտս տվաք: —...ի թվ(ին) 24Է (1318)»⁵¹:

Խ Ո Ի Ա Ն Դ Խ Ա Թ Ո Ի Ն

Խուանդ խաթունը Իվանե աթաբեկի որդի Ավագ աթաբեկի թոռ Ամիրպեկի դուստրն է: Նրա ամուսինն է Վաչուտյան Քուրդ Բ Անբերդցի իշխանաց իշխանը:

Մեզ հասած սկզբնաղբյուրներում Խուանդ խաթունի անունը տարբեր է. 1329 թ. Ուշի գյուղի Հոռոմ երեցի արձանագրության մեջ՝ Խուանդ, 1335 թ. արտագրված Ավետարանի հիշատակարանում՝ Խոյա, 1350 թ. Հովհաննավանքի «Թեոյոսի» արձանագրության մեջ՝ Խուանդ:

* Ծարունակված «Էջմիածին» ամսագրի 1980 թվականի № Ժ-ից:

⁵¹ Դիվան հայ վիմագրության, սրակ 3, էջ 56:

Քուրդ Բ-ն Վաչուտյան իշխանական տան ամենաազդեցիկ դեմքերից է: Նրա մասին ժամանակակից մի ձեռագիր հիշատակարանում գրված է, որ անվախ քաջամարտիկ էր ու զորավար, «պարծառաց և զարդու զառակ Հայաստանեաց», «պահեր խնամօքն և ողորմութեամբ Աստուծոյ զգաւառս ի խաղաղութան, և այլոց գաւառակցացն բազում կարեկից և օգնական լինէր»:

Խուանդ խաթունը մասնակցել է ամուսնու ձեռնարկումներին, ամուսնու բացակայության ժամանակ ղեկավարել է իրենց հայրենի տիրույթները՝ Արագածոտնն ու Նիզը, իսկ մնացած ժամանակ կազմակերպել ու հովանավորել է հայրենի տիրույթներում գտնվող կրթական-մշակութային օջախների կյանքը:

14-րդ դարի քառասունական թվականների սկզբին Քուրդ Բ-ն մահացել է և իշխանությունն անցել է նրա որդուն՝ Թեոյոս Զրքինին: Այս շրջանում ևս Խուանդ խաթունը ակտիվորեն մասնակցել է իշխանության կյանքին: 1250 թվականին Հովհաննավանքի կաթողիկե եկեղեցու ներսում Թեոյոսը արձանագրություն է փորագրել, որով նվերներ է տվել վանքին: Արձանագրության շարունակությունը գրել է Խուանդ խաթունը: Ահա այն.

«Ես Խուանդ խաթուն ամուսին Ամբերդեցի Քրդին, մայր Զրքնին... կրկին հաստատեցի զվերոյ գրեալս...»⁵²:

⁵² Կ. Ղաֆարյան, Հովհաննավանքը, էջ 92—94:

Խուանդ խաթունն այս արձանագրությանը հաստատել է ինչպես իրենց կողմից ավելի վաղ, այնպես էլ որոշու կողմից Հովհաննիս-վանքին տրված պարգևները:

Այս արձանագրությունը Խուանդ խաթունի, ինչպես նաև Վաչուտյանների վերջին արձանագրությունն է: Այս արձանագրությանը էլ ավարտվում է Վաչուտյան իշխանական տան և այդ ընտանիքի շինարար ու մշակութանպաստ իշխանությունների 2-րդ 160-ամյա պատմությունը:

Բ Ո Ւ Ա

Չաքարիայի դուստր Բոբան Պոռչյան Ա-միր-Հասան Բ իշխանի կինն էր:

1340 թվականին Բոբան այգիներ է նվիրել Վաչոց ձորի վերնաշեն գյուղի մոտ գտնվող Սպիտակավոր Աստվածածնի վանքին: Բոբան գրել է.

«...Ես Բոբէս Չառաւտկանց այգին, որ իմ հալալ գնուածք էր, տվի յանապատն Սպիտակատր Ա(ստվա)ծածնիս իմ հոգոյ բաժին... Թվիս 22Թ (1340), յամէն խարճէ ազատ»⁵³:

Այս արձանագրության տակ մոտավորապես նույն ժամանակ փորագրվել է ևս մեկ արձանագրություն, որով ամուսինները՝ Ա-միր Հասան Բ-ն և Բոբան, այգի և այգու տեղ են նվիրել սուրբ Աստվածածնին:

Ե Ղ Ի Ս Ա Բ Ե Թ

1365 թվականին Դավիթ գրիչը Բաքերթում մի Ավետարան է արտագրել: Նա իր հիշատակարանում առանձնակի սիրով է հիշել Եղիսաբեթին, որ Ավետարանը գրելու համար թանաք է եփել: Դավիթը գրում է. «ընդ նմին և զԵղիսաբեթ հաւատովորն, որ զթանաքն կու եփեր, յիշեսցիք ի ձեր սուրբ աղօթք»: Դավթի մեկ այլ հիշատակարանից երևում է, որ Եղիսաբեթը ոչ միայն եփել է թանաքը, այլ այն իր միջոցներով է պատրաստել «և զԵղիսաբեթ... որ ազնական եղև սմայ թանաքին եփելովն»⁵⁴:

Եղիսաբեթի եփած թանաքով գրված Ավետարանն այժմ գտնվում է Մատենադարանում:

Մ Ա Ր Ի Ա Մ

Մարիամն ապրել է 15-րդ դարի կեսերին, Ջուղայում: Նրա մասին մի քանի կցկտոր տեղեկություն իմանում ենք իր արտագրած «Քարոզգիրք Գրիգորի Տաթևացույ» ձեռագիր հիշատակարանից, որտեղ նա հայտ-

⁵³ Դիվան հայ վիմագրության, սրակ 3, էջ 97:
⁵⁴ ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, էջ 470:

նում է, որ «միայն զանունս (ուն)իմ և ոչ զիր և զծնողսն»:

Մարիամը ձեռագիրը գրել և ծաղկել է «Ի թի Հալոց ՋԵ (1456) ...ի Ջուղայ»:

Գրիչ և ծաղկող Մարիամի արտագրած ձեռագիրն ըստ տեղեկությունների գտնվում է Իրանի Չարմահալ գավառի հայաբնակ Մամուտան գյուղում: 1952 թվականին նրա մասին «Էջմիածին» ամսագրի հուլիսի համարում հոդված է տպագրել Արամ Երեմյանը⁵⁵:

Փ Ա Շ Ա Մ Ե Լ Ե Ք

Փաշամելեքն ապրել է 15-րդ դարի երկրորդ կեսում: Ամուսինն է Ստեփանոսը, որդին՝ Հովհաննեսը:

Ստեփանոսը և Հովհաննեսը տարածած մահացել են: Փաշամելեքը ծանր հարված է ստացել, որ նրան պատճառել է հարազատների մահը, որը «... սուգ անմխիթար եղող ծնողին»:

Փաշամելեքը ամուսնու և վաղամեռիկ որդու հիշատակը պահելու նպատակով «դարուն սրտի և ունայն ձեռօք սկսաւ գուգել զԱւետարանը...»⁵⁶:

Ավետարանի գրչությունը հանձն է առնում Կեցանա ձորի Սորավանք գյուղի սուրբ Փրկիչ վանքի քահանա, գրիչ Հովհաննեսը: Նա Ավետարանի գրչությունն սկսում է 1458 թվականին: Սակայն չի ավարտել սկսած գործը, զոհ է գնում պատահական աղետի: Ավետարանի գրչությունը շարունակում է Հովհաննես քահանայի ուսուցիչը՝ Հովհաննես աբեղան, որն արդեն տարիքն առած «... ծերացեալ և տկար» մարդ էր: Նա «հեծեծանաւք և դառն սրտի, զի աչքս ի լուսոյ էր պակասեալ և կարողութիւնս խափանեալ» ավարտում է Ավետարանի գրչությունը:

Փաշամելեքն իր պատվիրած Ավետարանը նվիրում է Եղեգիսի վանքին:

Փաշամելեքի Ավետարանը նկարագրող է Ատոմ գրիչը: Այն այժմ պահվում է Մատենադարանում:

Ա Ջ Ի Ջ

1465 թվականին Արարատյան գավառի Եղվարդի վանքում գրիչ Մատթեոսը Ազիզ տիկնոջ պատվերով գրել է մի Ավետարան:

Ազիզն Ավետարանը պատվիրել է. «վսան յիշատակի հոգոյ իրոյ և առն՝ Խերադիցին,

⁵⁵ Ա. Երեմյան, Տասնհինգերորդ դարի մի անհայտ նկարչուհի, «Էջմիածին», 1952, հուլիս, էջ 48—50:

⁵⁶ ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, երկրորդ մաս (1451—1480), կազմեց Լ. Ա. Խաչիկյան, Ե., 1958, էջ 107—108:

և զավակացն՝ փոխեցելոցն ի Քրիստոս, Վի-
րապոսիին և Աստուածատրիին...»:

Ազիզն իր պատվիրած Ավետարանը նվի-
րել է Նորագեղի եկեղեցուն: Ահա նրա հի-
շատակարանը.

«Եւ ես՝ Ազիզս ընծայ և նուէրք ի սուրբ
եկեղեցիս Նորագեղոյ՝ յիշատակ մեր ննջե-
ցելոցն և կենդանեացն»⁵⁷:

Է Լ Խ Ա Թ Ո Ի Ն

Էլիսաթունը Խաչատուրի կինն է: Ծնող-
ներն են Պատրանը (հայրը) և Էդը (մայ-
րը):

Էլիսաթունը մահացել է երիտասարդ հա-
սակում: Մահից առաջ նա ամուսնուն ու
ծնողներին խնդրում է. «յիմ հալալ լընչիցն
իմ յիշատակ Աւետարան մի առէք և դիք
ի գիւղս Խոռոխուն, ի դուռն սուրբ Հրեշտա-
կապետին»⁵⁸:

Խաչատուրը, Պատրանն ու Էդը կատա-
րել են Էլիսաթունի խնդրանքը և Գրիգոր
աբեղային 1543 թվականին գրել են տվել
մի շքեղ Ավետարան և նվիրել են Խոռոխ-
ունի սուրբ Հրեշտակապետի եկեղեցուն:

Վ Ա Ր Դ Խ Ա Թ Ո Ի Ն

Ապրել է 17-րդ դարի սկզբներին, ծնող-
ներն են Խաչատուրը, Թուրվանդը, ամու-
սինը՝ Գուլապին, որդին՝ Խերատինը,
դուստրը՝ Խանքեկը:

Վարդիսաթունի և նրա հարազատների
ծննդավայրի մասին ոչինչ հայտնի չէ:

1608 թվականին Վարդիսաթունը գնել է
1235 թվականին գրված մի Ավետարան:
«Արդ՝ ես անարժան Վարդիսաթոյս գնեցի
գաք. Աւետարանս ի հալալ ընչից և վաս-
տակոց, և տվի գին սորա և առի իմ յիշա-
տակ». գրել է նա հիշատակարանում:

Վարդիսաթունն Ավետարանը նվիրել է
Դավիթ քահանային, որպեսզի վերջինս իր
կենդանության օրոք այն օգտագործի, իսկ
մահից հետո դնի եկեղեցուն:

Վարդիսաթունի գնած Ավետարանը գրու-
նովել է Կարինի Արծնյան վարժարա-
նում: Ավետարանի հիշատակարանը հրա-
տարակվել է «Հանդէս ամսօրեայ» հանդէ-
սի 1961 թվականի համարում:

Խ Ա Ն Ո Ի Մ

Խանումը Ալաշկերտցի է, ապրել է 18-րդ
դարի առաջին կեսում:

⁵⁷ ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակա-
րաններ, երկրորդ մաս, էջ 232:

⁵⁸ Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Ս. Նշանի վանոց
ի Սեբաստիա. կազմեց Թորգոմ եպիսկոպոս Գու-
շակեան, Հանդէս ամսօրեայ, 1925, էջ 377:

Խանումի մայրը մահմեդականություն է
ընդունել և փորձել է աղջկան ևս մահմե-
դական դարձնել: Խանումը ամեն կերպ
ընդվզել է մոր ցանկության դեմ, ճգնաժի-
րություն է արել:

Մահմեդական շեյխերը ամեն ինչ արել
են Խանումին կրոնափոխ անելու համար:
2ցանկանալով զոհ գնալ նրանց, Խանումը
նետվել է Արածանի գետը: Գետի ափը
ները նրա կիսախեղդ մարմինը ափ են հա-
նել Մանազկերտի մոտ: Այստեղ էլ նրան
գտել ու չարչարել են, համոզել, իսկ երբ
վերջինս կտրականապես մերժել է հավա-
տափոխ լինել, 1755 թվականին չարաչար
տանջանքներով նահատակել են:

Նահատակ կույսի մասին ժամանակա-
կիցները տաղեր են հորինել: Մեզ են հասել
Պողոս երեցի, Կարապետ Համաճուր և մի
անհայտ հեղինակի հորինած տաղերը:

Անհայտ հեղինակը այսպես է նկարա-
գրել Խանումին.

Իմ սիրտս էլ վառեցիր սիրովդ, սուրբ
Խանում,
Հեռովանց մայրեցայ հոտովդ անպատում,
Փարսոեց ցաւերս, սիրտս լցվաւ խնում,
Ցաւոց դարման տրվար մարդկանց, սուրբ
Խանում:

Վարդ բուսար փշոց մէջ, գոյնդ անմաման,
Գեղեցիկ պատկերիդ աշխարհք զարմացան,
Փայլուն և նախշունիկ աչքերուդ վերան՝
Սև ունքերդ սիրտ կու տաղէր, լոյս Խանում:

Ջերդ տատարակ ողջախոհ մնչէիր ի խղիդ,
Երգիդ մըմունջք լսողք մայրեցան ձէնիդ,
Քեզ ձէնէկից դասին խումբք հրեշտէկիդ,
Խայտան ցնծան բերկրին ձէնովդ, կոյս
Խանում:

Ռահան, նարկիզ, քրքում, ծաղիկ նունուֆար,
Թոփրաք խալալ պարտեզ դու մէջ ծաղկեցար,
Հեռացար մարդկանցմէ, տան մէջ

փակվեցար,
Բայց սրբութեան հոտդ յայտնեց քեզ,
Խանում:

Թագավորին երկնից քեզ նուիրեցիր,
Գլխուդ զարդարանքնին արիր ցանցիր,
Թողէր վարդ մանուշակ, շուշան քաղեցիր,
Ծոմ պաք աղօթք քո զարդք, ճգնող սուրբ
Խանում:

Վերջապէս արիւնովդ հոգիդ գնեցիր,
Կուսան և մարտիրոս անուն թողուցիր,
Հայրենիքդ քեզմով պայծառացուցիր,
Գեղեզմանդ ցաւոց բժիշկ, սուրբ Խանում⁵⁹:

⁵⁹ Հ. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառա-
րան, հատոր Բ, Ե., 1944, էջ 463—464: